

गोटूल आदिवासींचे सांस्कृतीक केन्द्र

प्रा . रामकुमार एम प्रधान

एसएनडीटी कला व एससीबी वाणिज्य आणि विज्ञान महिला महाविद्यालय,
मुंबई-२० .

आज संपूर्ण जगाचे लक्ष भारताकडे आहे . कारण भारत देश सांस्कृतीक विविधतेने नटलेला आहे . भारताला प्राचिन संस्कृती लाभलेली आहे . याचभारतात विविध आदिवासी जमाती वास्तव्य करित आहेत . त्यांचे अनेक सामाजिक सांस्कृतीक चालीरिती रुढी परंपरा सण उत्सव आहेत . या पैकीच गोटूल हि एक प्रथा आदिवासी संस्कृतीच दर्शन घडविणारी वेगळी प्राथा आहे . आदिवासी जमाती मधील युवक युवती किशोरावस्था मध्ये पदार्पण करताच गोटूला मध्ये प्रवेश करतात . येथे त्यांना कर्तव्य निष्ठा शिस्त म्हणजेच सामाजिक सांस्कृतीक शिक्षण दिले जाते .

गोंडवानाते गोंडी जनता वेडा |
नारनाटे मंदा मावा गोटूल वाडा ||
कोडा काडीना हृद करीताना रोन |
गुरू मानेम आयाना कुपार लिंगोन ||

अर्थ . गोंड जमातीचा विस्तार गोंडवानामध्ये झाला आहे . आमच्या गावातील गोटूल आमच्या मुला वाळाचे संस्कार केंद्र आहे जे पारी कुपार लिंगोनी स्थापन केले आहे . “कोया पुनेम दर्शन नुसार सगा गोटूल पेनकडा पुनेम आणि मुठवा हे पांच तत्व आहेत . यापैकी गोटूल हे दुसरे तत्व आहे . पारा कुपार लिंगो यानी ज्ञान प्राप्ती नंतर संपूर्ण गोंडवंशीय मानव समजाला सामाजिक जिवनाचा मार्ग दाखविला . सामाजिक जिवनातून अनुकूल नविन वंश निर्माण करण्यासाठी त्यांनी गोटूल नावाची शिक्षण संस्था स्थापन केली”^१ही गोटूल संस्था वेगवेगळ्या प्रांतात विविध नावानी ओळखली जाते .

गोटूल चा अर्थ :

गोटूल हा गोंडी शब्द गो /टूल या दोन शब्दांनी मिळून तयार झाला आहे . ‘गो’ म्हणजे (गोंगो)दु ख्र आणि क्लेश निवारण शक्ती ज्याला विद्या असे म्हणतात . तर ‘टूल’ म्हणजे स्थान किवा ठिकाण, अशा प्रकारे गोटूल या शब्दाचा अर्थ (गोंगो स्थल)म्हणजे विद्येचे ठिकाण होय .

एम . ई . पील यांच्या मते ‘गोटूल म्हणजे अविवाहित युवक-युवतींसाठी विशेष शयनकक्ष असलेले भवन होय’^२ जिथे सामाजिक राजनितिक आणि धार्मिक जीवन व्यस्थित करण्याचे शिक्षण मिळते ते ‘बालगृह’ होय असे ए . सी . हडन यांचे मत आहे . “माडिया गोंडाच्या गावामध्ये गोटूल घर असते . तरूण - तरूणींची ते एक आवडते ठिकाण शाळा समजले जाते . तरूण - तरूणींची ती एक शाळा समजली जात .”^३ या गोटूलात नाच घाण्यच्या शिक्षणावरोबरच भावी जिवनाचे सवे धडे ते याच ठिकाणी समजून घेतात . प्राचिन काळात सुध्दा गोंडवाना प्रदेशातील ज्या गावात गोंड जमातीचे वास्तव्य होते तिथे गोटूल संस्था विद्यमान होती .

गोटूलची रचना .

गोटूल सस्थेचे ठिकाण गावापासून वेगळे शांत परिसरात असते . गोटूल घराची इमारत फार मोठी असते . आतील गाभा-याचा व्यास लोकनृत्य करता येईल एवढा मोठा असतो . गाभा-याच्या वाजुलाच शयनकक्ष असतो . इमारतीच्या भिंती बांबूपासून व छत गवताचे असते . इमारतीच्या भिंती मातीने लिपलेल्या असतात . अलिकडे काही ठिकाणी शासना मार्फत मंगलौरी कौले पुरविलेली आहेत व या गोटूल इमारतीचा उपयोग समाज मंदिरासाठी (Community Hall) केला जातो .

भारतातील सर्व गोटूला मध्ये नियम तयार केलेले असतात . बाहेरच्या व्यक्तींना गोटूल इमारतीत प्रवेश मिळत नाही . साधारणतः वयोगट तीन पासून तर अठरा वर्ष वयोगटा पर्यंतच्याच अविवाहित युवक युवतींना प्रवेश मिळत असते . “लग्न झाल्यावर युवक -युवतींना गोटूलात जाण्या-येण्यावर प्रतिबंध असतो . परंतु एखाद्या युवक किंवा युवतीचा जोडीदार ह्यात नसेल तर अशा अपवादात्मक परिस्थितीत गोटूल घरात प्रवेश मिळतो . परंतु ते तिथे जोडीदार मिळेपर्यंतच असतात .”^४ लहान युवक -युवतींना आग झाल्यासाठी लागणारी लाकडांची व्यवस्था, संदेश वाहक, गोटूलची स्वच्छता , वडील धा-यांची आज्ञा पाळणे यासारखी लहान मोठी कामे करावी लागतात . गोटूल घराचा एक प्रमुख असतो त्याला सरदार असे म्हणतात . गोटूल घराचा सर्व कारभार तो सांभाळत असतो . “एखाद्या सदस्याने सरदाराचा अपमान केला तर गोटूलातील सर्व सदस्य त्या अपमान करणा-या सदस्यावर बहिष्कार टाकतात व सामाजिक संबंध तोडतात . अशा स्थितीत त्या सदस्याला सरदाराची विनवणी करून माफी माघावी लागते .”^५ या शिवाय गोटूल घरात एक व्यवस्थापक असतो त्याला कोतवाल असे म्हणतात . हा कोतवाल संपूर्ण गोटूल घरावर लक्ष ठेवून असतो . एखादा गैरप्रकार घडल्यास त्याची माहिती सरदारकडे पोहचवितो . खोतवाल हि माहिती माहिती मौखिक स्वरूपात ठेवत असतो . गोटूलातील सदस्यांना समजात व्यवहार करायचे धडे या नियमातून मिळते . हे नियम म्हणजे प्रशासन जिवनातील पहिली शाळा होय असेच म्हणावे लागेल .

सामाजिक जिवन :

१ . पोशाख :

गोटूल मधील सदस्यांमध्ये युवक (प्रेमी) वर्ग कमरेपासून गुडघापर्यंत धोतर घालतात आणि डोक्यावर एक दुप्पटा ठेवतात त्याचा वापर पगडी बांधण्यासाठी करतात . तर युवती (प्रेमीका) मानेपासून गुडघापर्यंत साडीचा वापर करतात . ब्लाऊजचा वापर फारच कमी प्रमाणात दिसून येतो . गोटूलातील युवती कपड्या अभावी वाजुच्याडोहामध्ये किंवा नाल्यामध्ये निवस्त्र स्नान करतात . मात्र त्या लज्जित किंवा शरमेने त्यांची मान खाली जाणार नाही . म्हणून तेथील युवक वर्ग तिकडे भटकंतसुद्धा नाही . सतराविश्व दारिद्र्यामुळे दुसरी साडीखरेदी करू शकत नाही . आज भारताला स्वतंत्र होऊन ६५ वर्ष झाली . आदिवासींच्या विकासाठी संविधानात तरतुद करण्यात आली आहे, त्यांच्यासाठी करोडो रूपये खर्च करून वेगवेगळ्या योजना आखल्या जात आहेत . तरीही गोटूलातील युवतींची स्थिती जशीच्या तशीच आहे .

२ . आभूषण :

गोटूलातील युवक (प्रेमी) व युवती (प्रेमीका) दोघेही आभूषण धारण करतात . युवक गळ्याभोवती माळा घालतात त्यास डागरपोल असे म्हणतात . ह्या माळा गवत, नैसर्गिक वनस्पतीचे विज आणि साप व हत्तीचे दांत यापासून तयार केलेली असतात . युवकांच्या गळ्यात जेवढ्या अधिक माळा तेवढ्या अधिक प्रेमिका असतात . मात्र जी प्रेमिका चटई देते व चटईवर झोपत

असते तीच खरी प्रेमिका असते.गोटूलातील युवक वर्ग आपल्या प्रेमिकांना लाकुड व गवता पासून तयार केलेली फणी भेट देत असतात.ज्या प्रेमिकांच्या डोक्यावर केसांना अधिक फणी तेवढी ती स्वतःला नशिबवान समझत असते.वास्तविक प्रेमी तोच असतो ज्याला ती चटई देत असते.

गोटूलातील युवती (प्रेमीका)डागरपोल शिवाय लोखंड व पितळी धातुच्या घुंगरू पासून तयार केलेल्या माळा हाताला,पायाला तसेच कमरेला बांधत असतात.या शिवाय डोक्याला विविध नैसर्गिक फुलांची हार,कवड्यांची माळा,गवता पासून तयार केलेली माळा लावत असतात.माळांसाठी लागणारे साहित्य कवडी, मणी,गवत व वनस्पतीचे फळ ((बीज)बाजरातून खरेदी करतात.केवळ सोने,चांदी किवा जडजवाहिरांनी सौंदर्य फुलविता येत नाही तर या नैसर्गिक वस्तू पासून कलात्मकतेने तयार केलेल्या माळानी सुध्दा सजावट करता येते, सौंदर्य फुलून दिसते.हे गोटूलातील युवतींना येथे सांगावयाचे आहे.

३. गोंदण :

आदिवासी स्त्रियांमध्ये गोंदण हे प्रिय आभूषण आहे. त्याचा असा विश्वास आहे की ,गोंदणा विना त्यांचे जिवन अपुरे आहे.गोंदणामुळे त्यांचे सौंदर्य फुलून दिसते. जी युवती गोंदवत नाही तीला आदिवासी समाजात लज्जित व्हावे लागते.म्हणूनच त्यांच्या करिता असा आभूषण आहे की,मरणोपरान्त सोबत रहात असते.शरिरावर गोंदरुण घेतल्यामुळे युवकांची (प्रेमी)नजर त्यांच्यावर असते असा त्यांचा विश्वास आहे.गोटूलातील प्रेमिका कपाळ,छाती, मनगट, बाहू हात हाताची व पायाची बोटे इ. भागावर गोंदवऊन घेतात.मौल्यवान आभूषण न वापरता केवळ गोंदण आभूषणानी आपली इच्छा पूर्ण करतात.

४. नृत्य :

गोटूलातील एक अविभाज्य अंग म्हणजे नाच गाणी होय. गोटूल घरात नाच गाणी नसेल तर वातावरण शांत होत असते. येथिल युवक युवती संध्याकाळी जेवण उरकल्या नंतर एकत्रित येउन गप्पा गोष्टी बरोबर नाच गाणी हे कार्यक्रम करतात. ज्याप्रमाणे व्यावहारिक ज्ञान गोटूलात मिळते त्याचा संबंध नाचगाण्याशी सुध्दा आहे. येथिल युवक युवती भावी जीवनाची स्वप्ने येथेच रंगवितात आणि भावी जीवनाचा जोडीदारही येथेच निवडतात. येथिल आदिवासींच्या सामाजिक सांस्कृतिक जीवनात नाचगाण्याचे महत्व आजही कायम आहे. गोटूलातील नृत्यामध्ये करमानाच रेलोनृत्य, सेलानृत्य, काकसारनृत्य, सुरानाच, रिनानाच हे प्रमुख आहेत.

करमा नृत्य :

गोटूलातील युवक युवती करमा नावाच्या झाडाच्या छोटय छोटया फांदया डोक्याला बांधून नाचतात त्यास करमा नाच असे म्हणतात. काही गोटूलामध्ये करमा वृक्ष पटांगणात लावण्यात येते व त्याच्या सभोवती नाच गाण्याचा कार्यक्रम वाद्य ध्वनीच्या तालावर होत असतो.या गीता मध्ये करमा झूमर (छोटे झोके घेणे)व त्यांचे दैनंदिन जीवन आणि मनोभाव प्रकट होत असतो.या नाच गाण्यात भावनेपेक्षा व अथपेक्षा चाल ताल सूर याकडे जास्त लक्ष दिले जाते.

रेलॉ नृत्य :

आदिवासींमध्ये सामुहिक नाच गाण्याचे अनेक प्रकार दिसतात. रेलॉ नृत्य हे त्यातीलच एक सामुहिक नृत्य आहे.गोटूलातील युवक -युवती रंगीबेरंगी पोशाख घालून डोक्यावर फुले खोचतात व कमरेला व पायाला घुंगरे बांधलेले असतात.या नाच गाण्यात पुरुष व स्त्रिवर्ग असे दोन वेगळे संघ असतात.या गाण्यातून शृंगार,प्रेम,पूर्वस्मृती,आठवणी देवदैवतांची व पूर्वजांची स्तूती असे विविध विषय असतात.

रेवा नृत्यः

रेवा नृत्य हा प्रकार मैदानी खोळामध्ये समाविष्ट होतो .या नृत्य प्रकारात नर्तक एकाच पायावर ध्वनी व तालाच्या टेक्यावर नाचत असतात .युवक एकाच पायावर नाचत नाचत युवतींच्या गटाकडे जातात .युवतीही त्याचप्रमाणे नाचत नाचत युवकांकडे येतात .अशा प्रसंगी त्यांचे हावभाव,मुद्रा हे मनोहारी दृश्य बघण्यासारखे असते .

सूआ नाचः

सूआ नाच दिवाळीला नाचला जातो .हा नाच पोपटाच्या भरारीसारखा जोशपूर्ण अविर्भावात वाद्यांच्या तालावर करतात . ज्या प्रमाणे पोपट आपली मान इकडे-तिकडे वळवितो त्याच प्रमाणे युवक -युवती आपली मान वळवित असतात .नाच रंगात आला की कधी गुडघ्यावर,कधी पंजावर तर कधी टाचेवर ठेकाधरून नाच केले जातात .अशा प्रकारे सूआ नृत्य युवतींचा एक प्रसिध्द नृत्य आहे .या नाचात बोलल्या जाणा-या गीतांना सूआ गीत म्हणतात . परिवार आणि प्रेमसंबंधाच्या विविध अनुभवावर आधारित असते .या नाच गाण्यात प्रियसी विराहमुळे तडफडत असते .

गोटूल ची उत्पत्ती आदिवासींमध्ये मान्यता असलेली देवता 'कुपार लिंगो' यांनी केली .आदिवासी समाजातील युवक-युवतींना संस्कारवान बनविणे आणि वैवाहिक जिवनात प्रवेश करून समाजातील योग्य लायक जिम्मेदार नागरिक बनविणे हाच प्रमुख उद्देश होता .काही विचारवंत या संस्थेस निर्वध यौवन केंद्र मानतात हे अन्यायकारक आहे .गोटूलात नाचगाण्याच्या माध्यमातून आदिवासी जमाती आपले सण,उत्सव, रितीरिवाज साजरे करतात .येथील निती नियम,अनुशासन,कर्तव्य निष्ठा या सर्वांमधून त्यांच्या संस्कृतीचे दर्शन घडते .परंतु अलिकडे गोटूल संस्थेच समाज मंदिरात रूपांतर करून शासनानेच आदिवासींच्या संस्कृतीवर कु-हाड घालणे चालू केल्यामुळे गोटूलचे अस्तित्वच नष्ट होत आहे .

संदर्भ .

- १ . मोतिराम कंगाली, पारि कुपार लिंगो क्रोया पुनेम गोंडीधर्म दर्शन,गोंडवाना विकास मंडल,तुकडोजीनगर,नागपूर . १९९७
- २ . एलविन बेरियर,दि मूरियाज एण्ड देअर गोटूल,ऑक्सफोर्ड युनिवर्सिटी प्रेस,लंडन१९४७
- ३ . डॉ . गोविंद गारे,महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासी,कॉन्टीनेटल प्रकाशन पूणे२००२
- ४ . डॉ . गोविंद गारे,महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासी,कॉन्टीनेटल प्रकाशन पूणे२००२
- ५ . डॉ . नारायण चौर,विश्वभारती प्रकाशन नागपूर१९९४
- ६ . रसेल एण्ड हिरालाल,ट्राइव कास्ट ऑफ सेन्ट्रल इंडिया,मॅकमिलन कंपनी लंडन १९१६
- ७ . डॉ . गोविंद गारे,आदिवासी लोकनृत्य लय,ताल आणि सूर, कॉन्टीनेटल प्रकाशन पूणे२००४
- ८ . व्यंकटेश आत्राम,गोंडी संस्कृतिचे संदर्भ,सुधीर प्रकाशन वर्धा२००७
- ९ . उपाकिरण आत्राम, गोंडवाना भूखण्ड का प्रासंगिक कथावस्तु, गोंडवाना विकास मंडल,तुकडोजीनगर,नागपूर . २००२